

НАЗВИ КІНЦІВОК ТА ЇХ ЧАСТИН В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (ХІ-ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)

Меркулова О. В.

*кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української мови
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0003-1554-1021
gorytsvit1977@gmail.com*

Приходько І. М.

*кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри германської філології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
вул. Наукового містечка, 59, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0001-5106-2218
prykhodkoilona2018@gmail.com*

Ключові слова: *сомонім,
кінцівка, частини кінцівки,
праслов'янська мова,
давньоруськоукраїнська мова,
середньоукраїнська мова, нова
українська мова.*

Стаття присвячена історії становлення одного з найбільш давніх за походженням шару лексем, які використовувалися на позначення кінцівок людини і тварини від праслов'янської доби до кінця першої третини ХХ століття (тоді українське словникарство мало передусім національномовне підґрунтя й не містило значної кількості іномовних елементів). Встановлено, що з-поміж сомонімів праслов'янської мови найбільше реконструйовано назв нижніх кінцівок та їх частин (*golēnъ 'частина ноги від коліна до ступні', *gomoľka 'гомілка', *xodidlo 'ступня, стопа', *lapa 'нижня частина ноги тварини', *noga 'нога', pęta 'п'ята', *stora 'підшва ноги'). Деяко меншу кількість становили найменування верхніх, передніх кінцівок та їх частин (*ramę 'плече', *ręka 'рука', *desъnica 'права рука', *klęšča 'кleshня', *krilo, *kridlo та ін.). Аналіз писемних джерел пізніших періодів розвитку української мови засвідчує, що основні лексеми на позначення кінцівок були успадковані з праслов'янської мови (рука, лапа, плече, десниця, нога, стопа, гомілка тощо). Обстежений матеріал свідчить про те, що в мові ХІ–ХVІІ століть арсенал найменувань кінцівок поповнювався нечисленними новотворами (шюица 'ліва рука', лъвица 'те саме', правица, долонь, ладви 'стегна'). Найбільш активно сомонімний фонд розширився в новій українській мові, чому сприяв процес формування української медичної термінології (кінчина, кінцівка, правша 'права рука', палух, мізинок, мізильник, вказівець, зап'ясток, вертепанци 'вертляві ноги', сулига 'стегно', сидючка, жижка 'частина литки під коліном, піджилок'). У ході розгляду структурних особливостей виявлених назв кінцівок встановлено, що основна їх кількість – це суфіксальні похідні, але з часом склад сомонімів почав поповнюватися за рахунок нечислених конфіксальних утворень (подъшьва, передручча та ін.) та універбатів (два палци, мъзиной и безъме(н)ной > мізинок, мізильник, палець указательный – вказівець).

NAMES OF LIMBS AND THEIR PARTS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE (XI-FIRST THIRD OF XX CENTURIES)

Merkulova O. V.

*Candidate of Philological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Ukrainian Language
Zaporizhzhia National University
Zhukovskogo str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1554-1021
gorytsvit1977@gmail.com*

Prykhodko I. M.

*Candidate of Philological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of German Philology
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
Naukovogo mistechka str., 59, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5106-2218
prykhodkoilona2018@gmail.com*

Key words: *neurolinguistics, left hemisphere of the brain, right hemisphere of the brain, speech neural network, bilingualism.*

The article is dedicated to the history of development of one of the most ancient, by origin, layer of lexemes, which were used to denote humans and animals limbs, from Proto-Slavic age up to the first third of the XXth century (it was the time when the Ukrainian dictionaries were, first of all, nationally-based and didn't have a great amount of elements from other languages). It is established that among somonyms of the Proto-Slavic age the most reconstructed are the names of the lower limbs and their parts (*golень 'the part of leg from the knee to the foot', *gomolъka 'shin', *xodidlo 'ащце', *lapa 'lower part of the animal's leg', *noga 'leg', pęta 'heel', *stopa 'sole of the leg'). The less amount had the names of the upper limbs, front limbs and their parts (*ramę 'shoulder', *ręka 'hand', *desъnica 'right hand', *klęšęča 'claw', *krilo, *kridlo and others.). The analysis of the written records of the later periods of the development of the Ukrainian language adjusts, that the main lexemes, denoting the limbs, were inherited from the Proto-Slavic language (hand, paw, shoulder, right hand, leg, foot, shin etc.). The material under analysis shows that the number of the names of the limbs was updated by not numerous amount of new word in the language of the XI – XVIIIth centuries (шюица 'left hand', лъвица 'the same', правица, долонь, ладви 'hips'). The most actively the stock of the somonyms was developed in the Modern Ukrainian language, which was facilitated by the process of forming of Ukrainian medical terminology (кінчина, кінцівка, правша 'right hand', палюх, мізинок, мізильник, вказівець, зап'ясток, вертепанци 'restless feet', сулига 'hip', сидючка, жижка 'the part of the частина calf under the knee, bedding'). While studying of the structural peculiarities of the names of the limbs it was stated that their main quantity is the suffix derivatives, but in the course of time the content of the somonyms was enriched with the help of non-numerous confix derivatives (подъшьва, передручча та ін.) and univerbs (два палци, мъзиной и безъме(н)ной > мізинок, мізильник, палець указательный – вказівець).

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності. У річищі постійного інтересу науковців до історико-лексикологічних студій предметом постійної уваги лінгвіс-

тів є й найменування частин тіла як один із найдавніших пластів лексики, котрий відображає знання носіїв мови як про навколишній світ, їхнє уявлення як про власний організм, так і про організм тварин.

З кінця 2000-х років у наукових розвідках, присвячених соматичній лексиці, натрапляємо на послідовне вживання терміна «сомонім» як узагальнювальної назви для позначення всієї системи соматичної лексики [див. 1, с. 3; 2, с. 14 і далі]. Однак, на нашу думку, такого широкого значення розгляданому слову надавати не варто, оскільки в класифікації О. Кочеваткіна, котру ми використовуємо як базову (див. наші попередні статті [3–7]), словом «сомонім» об'єднані назви, що є загальносистемними й позначають частини й ділянки тіла людини [див. 8, с. 6–7].

Автори панівної більшості класифікацій (огляд див. докладніше: [4]) виокремлюють загальносистемні найменування частин тіла людини і тварини, до яких, безперечно, й належать назви кінцівок та їх частин. З огляду на те, що саме цей шар соматизмів є одним із найдавніших, сьогодні не бракує розвідок, у яких описується їх функціонування головно у фразеології. Однак історія становлення всього комплексу таких найменувань від праслов'янського періоду до кінця першої третини XX століття дотепер лишалася поза увагою мовознавців. Це й зумовило актуальність пропонованої розвідки

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Огляд наукових розвідок у згаданій площині мовознавчих студій свідчить про те, що панівна їх більшість охоплює фразеологічний рівень у різних дискурсах [9; 10; 11; 12; 13 та ін.], а останнім часом це й роботи зіставного плану [14; 15; 16; 17 та ін.], що дає підстави говорити про певну експансивність таких розвідок. Натомість комплексних робіт, у яких би назви кінцівок та частин були розглянуті в діахронії, сьогодні в українській лінгвістиці немає.

Метою пропонованої статті є докладний лексико-семантичний та словотвірний аналіз найменувань кінцівок та їх частин в історії української мови (до кінця першої третини XX століття) у контексті еволюції осмислення людиною довколишнього світу та власного організму. Реалізація поставленої мети передбачає опис семантики, етимології та словотвірної структури досліджуваної групи лексики.

Виклад основного матеріалу. Із-посеред сомонімів праслов'янської доби реконструйовано найменування нижніх кінцівок та їх частин, а саме: **bodyľ* (ЕССЯ II 155) 'гомілка, стегно, берце; частина ноги від коліна до підйому; палець' від **bod-ŕ* (< **bodati*) + *-yľ*; **br'ustje* (II 33) 'литка (ноги)' від **br'ustь* 'литка (ноги)', суфікс збірності *-ъje* в цьому випадку розглядаємо як надлишковий; **butь* (II 103) 'стегно, ляжка', очевидно, спор. з **buta* (II 101) 'шишка, нарід', пор. **butati*, **butiti* 'штоухати'; **čakanь* / **čekanь* (III 12) 'щиколотка', очевидно, тюркське запозичення з невлавистим давнім слов'янським

іменникам суфіксом *-ань* (Там само 12); **čelnьkь* (IV 45) 'щиколотка' від **čelnь* та *-ьkь* демінутив до **čelnь* – **čelnьсь* (IV 45); **gnatь* (VI 164) 'нога; гомілка; кістка; сідниці', не виключена спорідненість із **gnetŕ*, **gnesti* 'стискати, змінати, м'яти' (найменування гомілки **gnatь* тут експресивне: нею щось давлять) (див. Там само 165); **golennь* / **goleno* (VI 201) 'частина ноги від коліна до ступні' від **golь* 'нагота', 'палиця, колода'; **gomolьka* / **gomolьka* (VII 19) 'гомілка' від **gomola* 'конус' (VII 18) (очевидно, така мотивація зумовлена тим, що ця частина ноги має форму видовженого конуса); **xodidlo* (VIII 48) 'ступня, стопа' від **xoditi*; **xodul'a* (VIII 50) 'ноги' (діал. рос.), це єдиний випадок вживання лексеми із соматичною семантикою від **xodь* 'хід'; **gyčalь* / **gyčalь* (VII 219) 'нога' від **gyčь* 'кочан капусти' + *-el-*; **lapa* (XIV 26–27) 'нижня частина ноги тварини; (згруб.) рука людини' від **lapati* 'хапати'; **noga* (XXV 161) 'нога', на думку укладачів «Етимологического словаря славянских языков. Праславянский лексический фонд», це застигла множинна форма від **nogь* 'ніготь', яка початково означала 'сукупність нігтів' (Там само 164); **plesna* (ЕСУМ IV 439–440) 'стопа, підшва; зап'ясток', зводиться до іє. **plat-/plēt-/plet-* 'поширений, плоский, рівний; широкий'; **pęta* (IV 651) 'п'ята', пов'язане з **pęti*, **pęnŕ*; **stopa* (V 426) 'підшва ноги; слід ноги', **stepennь* 'ступінь', **stopennь* 'те саме', **stopati* 'ступати'.

На позначення **литки** в праслов'янській мові виокремлюються слова з гніздом **lyd-*: **lyda*/**lydь*/**lydo* (ЭССЯ XVII 22) 'стегно, ляжка, гомілка' (пов'язане з **glyd-/glyt-* 'шишка' – див. Verneker с. 752), **lysta*/**lysto*/**lystь* (43) 'стегно; м'язи на нозі людини від коліна до п'ятки' від *lydt-* через дисиміляцію *-dt-* > *-tt-* > *-st-*, **lytьka* (55) 'гомілка' від **lytati* 'ледарювати, безцільно десь ходити' або від **lyta*. Інше найменування – **jьkra*, **jьkro* (VIII 217–220) 'литка, ікра ноги', спор. з лит. *ikrai* 'литки', котре, у свою чергу, могло бути запозичене саме зі слов'янських мов [див. 18, с. 153] можливий також зв'язок з таким же словом у значенні 'риб'яча ікра' (ЕСУМ II 294).

Локативну сему мало у своїй структурі похідне **medjinožьje* (ЭССЯ XVIII 50) 'пах'.

Назви нижніх, задніх кінцівок та їх частин сформували свій основний арсенал іще в праслов'янській мові, який закріпився в текстах наступних століть.

Для називання **ноги**, окрім давнього *нога* (1057 СлРЯ XI 414, XV ССУМ II 55, кін. XVI МатТимч I 510, 1759–1775 ЛО 18, Гр II 569, 1928 СПТ 78 і далі), використовувалися й інші утворення, а саме: *нога* – *нога*, *кінчина*, *долішня*, *дерев'янка* (1920 РУМедГалин 80). Зрідка натрапляємо на

назви, що вказували на параметричні характеристики ноги, наприклад, *длинная* [нога. – *О.М., І. П.*] – *циба* (1920 РУМедГалин 80). Останній із наведених іменників етимологи пояснюють спільністю з *диби* ‘ходулі, тобто «довгі ноги»’ або вигуком на позначення переступання через щось – *циб* [ЕСУМ VI 243]. Новотвором, мабуть, XIX століття, є плурагив *вертепанци* (1857–1859 ГоловМатСл 394) ‘вертляві ноги’, очевидно, від *вертеп*.

Найменування кінцівки тварини *лапа, лапка* (Гр II 344, 1928 СПТ 60) успадковане з праслов’янського періоду.

Назви *стегна*, успадковані з мови праслов’янської доби, також фіксуються з XI століття, а саме: *бедро* (XI СлРЯ I 89; XVI СУМ XVI – п.п. XVII II 34, Гр I 37); *стъгно* (XI Ср III 295), *стегно* (1073 СлРЯ XXIX 42, кін. XVI МатТимч II 363, 1893 Ум-Сп I 17, 1918 ІвШум I 18, 1931 СБТ 6). Вочевидь, раннім запозиченням із чеської або словацької мови (ЕСУМ III 258) був спорадично засвідчуваний іменник *ладви* (XVII СУМ XVI – п.п. XVII XVI 197) ‘стегна’, а з *пострілом крижий чи лідвиць хорий не може через біль підвестися з сидження* (1923 Дрималик 211). У лексикографічних працях першої чверті XX століття на позначення стегна фіксується й, очевидно, конфіксальний дериват *сулига* (1920 РУМедГалин 9) ‘стегно’, пов’язаний, на нашу думку, із дієсловом *лигнути* ‘ударяти, ударити’ (Гр II 357). Досить поширеним у значенні ‘стегно’ був, на думку етимологів (ЕСУМ III 138), запозичений у середньоукраїнській мові з литовської (*kūlše* ‘стегно’) іменник *кулиша* (кін. XVI МатТимч I 389) ‘стегно’, *кульша* (Гр II 323, 1917 РУСПГ III 4); *ляжка* – *джигеля*, *сидючка* (1920 РУМедГалин 67), *джигеля* – етимологічно неясне, можливо, пов’язане з *джилиг* ‘лопатка у вівці’ (ЕСУМ II 51).

Численні модифікації як фонетичного, так і структурного плану мав праслов’янський дериват *голінь*, що фіксується в обстежених джерелах із давньоруськоукраїнського періоду, наприклад: *голѣнь* (XII СДЯ II 351) ‘нога; голень’, *молиша пилата да прѣбють голѣни ихъ и возмоуть се* (1164 ДобрЄ 235зв/506); *глезно: голѣнь, голѣнка* (1627 БерЛекс 25), *голенка, голонка, голѣн(ъ)ка* (XVII СУМ XVI – п.п. XVII VI 248) ‘голінь’, *голень, голень, голѣнь* (XV СУМ XVI – п.п. XVII VI 248) ‘голінь’, *голѣнка, голінка* (1857–1859 ГоловМатСл 484), *голінка* – *гомилка* (Гр I 300).

Успадкованим із мови дописемної доби є також засвідчуваний, за нашими даними, із XIX століття іменник *гомилка* (1840 Б-Н 102), *гомилка* (1893 Ум-Сп I 29, 1917 РУСПГ 4, 1918 ІвШум I 24, 1928 СПТ 24).

Для називання *коліна* використовувався давній іменник *колѣно*, який увійшов до активного складу української лексики й синонімів, за нашими

даними, не мав: *и приде къ нѣмоу прокаженъ моли и на колѣноу падае* (1056–1057 ОЄ 129), *исходатю ісоу на поуть. се єдинъ притекъ и паде на колѣноу* (1164 ДобрЄ 159зв/352); *обмочивай ноги и колѣна об(ъ)мивай* (1759–1775 ЛО 29), *коліно* (Гр II 269; 1928 МРУС III 59 та ін.). Частина ноги над коліном іменувалася конфіксальним субстантивом *надколінок* (1928 МРУС III 78).

На позначення *литки* виступали такі давньослов’янські іменники: *лысто, лытка* (XVI СУМ XVI – п.п. XVII XVI 121), *литка* (XVI МатТимч I 405, 1840 Б-Н 210, 1886 Ж I 406, Гр II 363) ‘ікра на нозі’, *Що Турнь соби росчухавъ лытку* (к. XVIII Енеїда 1842 V 59) ‘литка’; *жижка* (1840 Б-Н 138, Гр I 484) ‘частина литки під коліном, піджилок’, інколи у словниках засвідчується тільки в множині – *жижки* (1886 Ж I 222) ‘м’язи під колінами’ від *жижа* ‘ніжки в холодці’ (ЕСУМ II 197); рідковживаним був давній субстантив *ікра* (1928 СПТ 41) ‘литка’.

Найменування *ступні та її частин* трапляються в українській мові з давньоруськоукраїнського періоду. Частина з них успадкована з дописемного періоду розвитку української мови й функціювала в усі періоди розвитку мови, а саме: *а Ха оузлюбиста. по стопамъ его изволиста шествовати* (1118/бл.1425 ПВЛ 105зв/282), *сватъ еси городе евесе. Штож такии можъ стѣи иван. Своими стопами ходилъ по тобѣ* (Четья 1489 40), *стопа* (сер. XVI МатТимч II 306, 1886 Ж II 963, Гр IV 209), *стуна* (XVI МатТимч II 374), *ступня* (1898 Ум-Сп IV 85, 1918 ІвШум II 451), *ступак* (1928 СПТ 56); *ови вазани . и пѣтами пѣхаеми . і на морозѣ держими і вкарѣеми* (1118/1377 ПВЛ 82/214), *Ты на персѣх своих пресмыкаисе по земли. и стережи члѣкѣ пѣты* (Четья 1489 23зв.), *пѣтами зѣ трои наживавъ* (Енеїда-1798 1), *п’ята* (Гр III 505). Схоже, давньоруськоукраїнський за часом виформування іменник *подъшыва* не був, на думку дослідників, «безсумнівно конфіксальним», але разом із іншими субстантивами, утвореними за допомогою конфікса *подъ-...-ѡ*, ілюстрував «перший етап трансформації прийменниково-відмінкової конструкції в складний формант *під-...-ѡ*» [20, с. 120], а саме: *ини же изъ подъшевь въстоупахоутъ акѣ ис чрева* (1230/1425 ЛГВ 258/761) ‘підшови, ступні (підшиті знизу якимось матеріалом)’, пор. *шити, шию* (ЕСУМ IV 394), *в(ъ) оноє вмочай хустку и окладай пулси в рука(х) и на подошви* (1759–1775 ЛО 22), *Еней не чув аж подошовъ, / Хватаючися за ягою* (Енеїда-1798 III 30), *подошва* (1840 Б-Н 279), *підшва* (Гр III 174, 1920 РУМедГалин 96).

Назви верхніх кінцівок та їх частин репрезентовані меншою кількістю лексем, наприклад: **pletje / *plet’e* (ЕСУМ IV 441–442) ‘плече’, споріднене з ірл. *leithe* (< **pletjā*); **ramo, *ramę* (ЕСУМ V 22)

‘плече’, спор. з і.-с. **arə-mo* ‘рука, суглоб’; **rōka* (V 137) ‘рука’, спор. з лит. *rānka*; **bъrkъ* (ЭССЯ III 128) ‘плече, плечовий пояс; велике, махове перо на крилах і на хвості’, можливо, пов’язане з **bъrkati* ‘літати’ (125–126); **desъnica* (ЭССЯ IV 218) ‘права рука’ (< **desъnъ* ‘правий’); **карътъ* (IX 150–151) ‘кисть руки’ від дієслівної основи **kap-* ‘хапати’; **klěšča* (X 20) ‘кleshня’, можливо, від **klěskati* ‘хлопати’; **klěščina* (X 22) ‘кleshня’, -*ina*, вочевидь, надлишковий у **klěšča*, хоча від початку міг виконувати пейоративну функцію – ‘велика кleshня’; **klěščъna* (X 23) ‘кleshня’ від **klěšča* ‘кleshня’ (X 20) + -*ъna*; **klęka* / **klękъ* (X 31) ‘скалічена рука або нога’, вочевидь, від дієслова **klękati* (32), **klęčati* (32) ‘припадати на коліна; шкандибати’; **кукутъ, кукотъ, кукотъ* (ЭССЯ XIII 260–261) ‘культя’ від **кука* ‘те саме’; **lěvica* (XV 27) ‘ліва рука’ (< **lěvъjъ* ‘лівий’).

Для називання **крила** давні слов’яни послуговувалися лексемами гнізда **kri(d)l-*, а саме: **krilo*, **kridlo* (ЭССЯ XII 152) від **skriti* ‘кружляти’, початковий *s-* міг втратитися в ранній праслов’янський період (153), збірний **kridlъje* (154) та демінутив **kridlъce* (Там само).

Група лексем із більш конкретизованою семантикою репрезентована передусім праслов’янськими утвореннями, а саме: *рука* (1057 СлРЯ XXII 238, кін. XIV МагТимч II 299, 1759–1775 ЛО 18, 1896 Ум-Сп III 278, 1918 ІвШум II 409, 1928 СПТ 121); *рученька, кінчина горішня*; (1920 РУМедГалин 114). У ділових текстах середньоукраїнського періоду розгляданий сомонім уже міг уживатися і як мовне кліше, наприклад: *У того листу подписи рукъ тыми словы: Андрей Романенъко, польковъникъ переяславский, рука власная* (1649 РоманХмельн 180).

Із дописемної доби давні слов’яни розрізняли праву та ліву руки, про що свідчить і успадковане праслов’янське похідне **десниця**, і, очевидно, більш пізнє утворення *шуйця*, а саме: *не разъмъгъуцель дѣсницѣ и шуйцѣ* (1037–1050 ІлСл 89) ‘права рука’ та ‘ліва рука’, *тебе же творящую млыню да не чюеть шуйца твое аже творить десница твое* (1164 ДобрЄ 187/407). Згодом паралельно починають уживатися субстантиви **десниця** і **правиця**, а саме: *Деснаа, десница. Правица, рѣка праваа* (1627 БерЛекс 30); *правиця* (кін. XVIII МагТимч II 206), *р. правая – правиця, правша* (1920 РУМедГалин 114). Стосовно слова *шуйца*, то дослідники стверджують, що «слов’янське *šul-* могло вийти тільки з індоєвропейської дифтонгічної форми **kseul-* [див. докладніше 19, 1968, с. 212–213], а перехід кореневого -*l-* > -*j-* вважаємо наслідком переміщення артикуляції наперед. З XIII століття пам’ятки засвідчують також давній дериват **лѣвица** (1296 СДЯ IV 452, XI/XVI СлРЯ VIII 185) ‘ліва рука’, *р. левая – лѣвица*

(1920 РУМедГалин 114). У пізньосередньоукраїнській мові на позначення руки виступали інші лексеми, наприклад, **горсть** (поч. XVIII МагТимч I 184) ‘рука’. Уже в текстах XVII століття спостерігаємо явище універбації як один з етапів творення прислівника на базі сомоніма, наприклад: *А до тыхъ, которые на лѣвици, ѿидите ѿ мене проклѣтїи в огонь вѣчныи* (1607 ЛОспОумысль 28) ‘ліворуч’.

На початку XX століття у словниках з’являється праслов’янське найменування руки з огляду на її фізичний стан, наприклад: *р. недоразвитая – кикитъ* (1920 РУМедГалин 114).

На позначення **пальця** з XII століття виступали праслов’янські іменники *перст* і *палець*, а саме: *пърстъ* (к. XII СДЯ IX 384), *яко перстъ есмь члвкъ* (Четья 1489 374зв); *палець* (1284 СДЯ VI 346), *виделъ хъ голове шестъ ранъ рубаныхъ, а на рукахъ, на палцохъ // ручныхъ деслатъ ранъ рубаныхъ* (1561 ЛЗК 55зв-56 225), *жебы кто концемъ пальца закропиль насъ* (1607 ЛОспОумысль 28), *зрана натицо слиною палець посмаровавши, бери тѣмъ па(лѣ)цель попель* (1759–1775 ЛО 60), *палець* (1886 Ж I 597), *палушок* (598) ‘пальчик’.

Згодом перше з розгляданих утворень архаїзувалося, натомість арсенал лексем для називання пальця з огляду на його розташування розширився в бік суфіксальних найменувань. Суфіксація могла бути «чистою», як, наприклад, у слові *палець большой – палух* (1920 РУМедГалин 89), а інколи, вочевидь, виступала складником універбаційних процесів. Приміром, давні сполуки могли стискатися до однослівної форми, пор.: *об(ъ)вяжи в лѣвой руки два палци, мѣзиной и бѣзъме(н)ной* (1759–1775 ЛО 24) > *мізинок, мізільник* (1920 РУМедГалин 89), [*палець*] *указательный – вказівець* (1920 РУМедГалин 89); *сильцевая мякоть – пучка* (1920 РУМедГалин 89). Інколи для конкретизації біля слова *палець* могли використовуватися прикметники, наприклад, *палець середний – середній; безъмянный – п. підмізинний* (Там само).

Для називання **долоні** використовувався відомий із дописемного періоду субстантив **долонь** (XVI СУМ XVI – п.п. XVII VIII 112) ‘долоня’, **долона** (XVII СУМ XVI – п.п. XVII VIII 112) ‘долоня’, *часо(мъ) долонѣ у рукъ и стопи распаливаю(т)ся* (1759–1775 ЛО 64), **долоня** (1894 Ум-Сп II 65, Гр I 417, 1918 ІвШум I 179). Можливо, церковнослов’янським впливом була зумовлена поява варіантів із метатезою, пор.: *лада, ладка* (1840 Б-Н 204) ‘долоня; маленька долоня’ від *ладонь*.

Частину руки, яка з’єднує передпліччя з долонею, тобто **зап’ястя**, називали кількома іменниками, а саме: успадкований із дописемного періоду іменник **плесно** – *зап’ясток* (1893 Ум-Сп I 260); *кисть* (1894 Ум-Сп II 15, 1918 ІвШум I 158); *зап’ясток* (1893 Ум-Сп I 260, 1928 МРУС III 50,

1928 СПТ 186); *зап'ясно*, *зап'ясток*, *передручча* (1920 РУМедГалин 48).

На позначення **частин зап'ястя** використовувалися зафіксовані в джерелах ХХ століття десубстантиви, утворені, окрім морфологічних способів, також семантичним, наприклад: *п'ясно*, *п'ясток*, *середручча*, *ossa metacarpia – п'ястки*, *os multangulum – многокутець*, *os lunatum – місячно*, *os triquatum – трикутник*; *os psiiforme – горошко*, *os hamatum – гачок*, *os capitatum – головчак* (1920 РУМедГалин 108).

Праслов'янський дериват **лікоть** не змінив своєї семантики упродовж століть, пор.: *локоть*, *локот*, *лукоць* (XV СУМ XVI – п.п. XVII XVI 98), *локоть* (сер. XVI МатТимч I 408), *лікоть* (1928 СПТ 62).

Верхні або передні кінцівки та їх частини позначають нечисленні, здебільшого успадковані з праслов'янської мови іменники, наприклад: *клевня* (1840 Б-Н 185, 1886 Ж I 348, 1928 СПТ 51); *и опишень отъ крылоу акы птица* (Изб 1076 78зв-79/306-307), *ala, крыло, паха* (1642 Слав 76), *крыло* (1886 Ж I 380, 1928 СПТ 58), *крыльце* (1928 СПТ 58), *надкрыла* (1928 СПТ 72).

Досить пізно, з початку ХХ століття, лексикографічні джерела засвідчують нечисленні узагальнені назви кінцівок, а саме: *кінчина* (1920 РУМедГалин 114) та *кінцівка* (61, 1928 СПТ 54). Нерідко похідне *кінчина* поширювалося уточнювальними прикметниками, а саме: *к. верхня* – *кінчина горішня*, *к. нижня* – *кінчина долішня* (1920 РУМедГалин 61), *Кінчини горішні і долішні* (1923 Дрималик 123).

Висновки. З-поміж сомонімів праслов'янської мови найбільше реконструйовано назв нижніх кінцівок та їх частин (**golēnъ* 'частина ноги від коліна до ступні', **gomolъka* 'гомилка', **xodidlo* 'ступня, стопа', **lapa* 'нижня частина ноги тварини', **noga* 'нога', *pęta* 'п'ята', **stopa* 'підощва ноги'). Деяко меншу кількість становили найменування верхніх, передніх кінцівок та їх частин (**ramę* 'плече', **ręka* 'рука', **desъnica* 'права рука', **klęšča* 'клевня', **krilo*, **kridlo* та ін.). Аналіз писемних джерел пізніших періодів розвитку української мови засвідчує, що основні лексеми на позначення кінцівок були успадковані з праслов'янської мови (*рука*, *лапа*, *плече*, *десниця*, *нога*, *стопа*, *гомилка* тощо). У мові XI–XVII століть арсенал найменувань кінцівок поповнювався нечисленними новотворами (*шюица* 'ліва рука', *лвюица* 'те саме', *правица*, *долонь*, *ладви* 'стегна'). Найбільш активно сомонімний фонд розширився в новій українській мові, чому сприяв процес формування української медичної термінології (*кінчина*, *кінцівка*, *правица* 'права рука', *палюх*, *мізинок*, *мізільник*, *вказівець*, *зап'ясток*, *вертепанци* 'вертляві ноги', *сулига* 'стегно', *сидючка*, *жижка* 'частина литки під коліном, піджилок'). Досить пізно в проаналізованих джерелах фіксуються узагальнені сомонімні назви – *кінчина* та *кінцівка*. За структурою основна кількість найменувань кінцівок та їх частин – це суфіксальні похідні, але з часом їх склад почав поповнюватися за рахунок нечисленних конфіксальних дериватів (*подъшьва*, *передручча* та ін.) та універбатів (*мізинок*, *мізільник*, *вказівець*).

ЛІТЕРАТУРА

1. Рябчикова З. С. Соматическая лексика хантыйского языка : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.02. Санкт-Петербург, 2008. 24 с.
2. Персидская А. С. Соматическая лексика селькупского языка: структурно-семантический и лингвокультурологический анализ : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.02. Томск, 2018. 243 с.
3. Приходько І. М. Найменування на позначення скелета й кісток в українській мові XI – першої половини ХХ століття. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2020. №1. С. 206–217.
4. Приходько І. М. Соматична лексика: межі поняття та спроба класифікації. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2016. №1. С. 203–212.
5. Приходько І. М. Сенсонімні назви в українській мові. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія*. 2019. № 40. Т 1. С. 88–91.
6. Приходько І. Спланхтонімічна лексика української мови XI – першої половини ХХ століть. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 34. Том 4. С. 115–123.
7. Меркулова О. В., Приходько І. М. Найменування голови та її частин в українській мові (XI – перша третина ХХ ст.). *Львівський філологічний часопис*. 2022. Вип.12. С. 110–119.
8. Кочеваткин А. М. Соматическая лексика эрзянского языка : Учебное пособие. Саранск : Типография «Красный октябрь», 2001. 208 с.
9. Гримич М. Деякі аспекти антропології тілесності в українській фольклорній традиції (до питання про роздільне існування частин тіла). *Тіло в текстах культур*. Київ, 2003. С. 44–49.

10. Андрейченко О. І. Фразеологізми з соматичним компонентом у текстах політичних дискусій. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 53. С. 7–11.
11. Барвіна Н. О. Семантико-культурологічні особливості соматичної фразеології. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. Запоріжжя, 2012. № 1. С. 44–48.
12. Грозян Н. Ф. Українські фразеологізми з компонентами-соматизмами *рука, нога, око* у прозі Михайла Коцюбинського. *Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Филологические науки*. 2012. Том 25(64). №4, ч. 2. С. 403–407.
13. Степанов Є М. Українські запозичення в лексиці та фразеології російського мовлення Одеси. *Одеський лінгвістичний вісник*. Одеса : НУ ОЮА, 2015. Вип. 6. Т. 1. С. 99–104.
14. Хмара В. В. Зіставний аналіз фразеологічних одиниць із компонентом «плече» в східнослов'янських та західногерманських мовах. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2014. Вип. 4. С. 287–290.
15. Хмара В. В. Соматичні фразеологічні одиниці з компонентом *нога* в східнослов'янських та західногерманських мовах: зіставний аспект. *Studia Linguistica*. 2016. №9. С. 464–473.
16. Мойсеєнко Л. Соматизми в українській, німецькій та польській мовах із компонентом найменування «частина тіла людини». *Київські полоністичні студії*. Київ : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2015. Т. 26. С. 410–415.
17. Часнова О. К. Соматичні фразеологізми з компонентом «рука» (на матеріалі української, турецької та англійської мов). *Мова*. 2021. № 35. С. 202–208.
18. Потєбня А. Этимологическія заметки. *Русский филологический вѣстник*. Варшава, 1881. Т. VI. С. 143–155. URL : <https://www.prlib.ru/item/678427>
19. Мельничук А. С. Корень *kes- и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков. *Этимология*. 1966. Москва : Изд-во «Наука», 1968. С. 194–240.
20. Стовбур Л. М. Еволюція конфіксальної деривації іменника (форманти з матеріально не вираженим другим компонентом) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Запоріжжя, 2004. 215 с.

REFERENCES

1. Ryabchikova Z. S. (2008). Somaticheskaya leksika khantyyskogo yazyka [Somatic vocabulary of the Khanty language] : avtoref. diss. ... kand. filol. nauk : 10.02.02. Sankt-Peterburg. 24 p. [In Russian]
2. Persidskaya A. S. (2018) Somaticheskaya leksika sel'kupskogo yazyka: strukturno-semanticheskii i linegvokul'turologicheskii analiz [Somatic vocabulary of the Selkup language: structural-semantic and linguoculturological analysis] : diss. ... kand. filol. nauk : 10.02.02. Tomsk. 243 p. [In Russian]
3. Prykhodko I.M. (2016) Somatychna leksyka: mezhi poniattia ta sproba klasyfikatsii [Somatic vocabulary: the limits of the concept and an attempt of classification]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Filolohichni nauky*. [Bulletin of Zaporizhia National University. Philological sciences]. №1. P. 203–212. [In Ukrainian]
4. Pryhodko I. M. (2020) Naymenuvannya na poznachennya skeleta y kistok v ukrayynskiy movi XI – pershoi polovyny XX stolittya [Names to denote the skeleton and bones in the Ukrainian language of the 11th – first half of the 20th century]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Filolohichni nauky* [Bulletin of Zaporizhia National University. Philological sciences]. №1. P. 206–217. [In Ukrainian]
5. Pryhodko I. M. (2019) Sensonymichni nazvy v ukrayynskiy movi [Sensonymic names in the Ukrainian language]. *Naukoviy visnyk Mizhnarodnogo gumanitarnogo universytetu. Filologiya* [Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Philology]. № 40. Т 1. P. 88–91. [In Ukrainian]
6. Pryhodko I. (2020) Splanhnonimichna leksyka ukrayynskoyi movy XI – pershoi polovyny XX stolit [Splanhnonymic vocabulary in the Ukrainian language of the 11th – first half of the 20th centuries]. Aktualni pytannya gumanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drogobitskogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Ivana Franka [Current issues of the humanities: interuniversity collection of scientific works of young scientists of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University]. *Drohobych : Vidavnychiy dym «Gelvetika»*. Vyp. 34. Tom 4. P. 115–123. [In Ukrainian]
7. Merkulova O. V., Pryhodko I. M. (2022) Naymenuvannya golovy ta yiyi chastyn v ukrayynskiy movi (XI – persha tretyna XX st.) [Names of the head and its parts in the Ukrainian language (XI-first third of XX centuries)]. *Lvivskiy filologichnyy chasopys* [Lviv Philological Journal]. Vyp.12. P.110–119. [In Ukrainian]
8. Kochevatkin A. M. (2001) Somaticheskaja leksika erzijskogo yazyka [Somatic vocabulary of the Erzya language]: Textbook. Saransk: Red October Printing House. 208 p. [In Russian]
9. Hrymych M. (2003) Deiaki aspekty antropologii tilesnosti v ukrayynskii folklorinii tradytsii (do pytannya pro rozdilne isnuvannya chastyn tila) [Some aspects of the anthropology of corporeality in the Ukrainian

- folklore tradition (to the question of the separate existence of body parts)]. Tilo v tekstakh kultur [The body in the texts of cultures.]. Kyiv, 2003. P. 44–49. [In Ukrainian]
10. Andreichenko O. I. (2004). Frazеологізми з соматичним компонентом у текстах політичних дискусій. [Phraseologism with a somatic component in the texts of political discussions]. *Kultura narodov Prichernomoriya* [Culture of the peoples of the Black Sea region]. № 53. P. 7–11. [In Ukrainian]
 11. Barvina N. O. (2012) Semantyko-kulturolohichni osoblyvosti somatichnoi frazeolohii [Semantic and cultural peculiarities of somatic phraseology]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Filolohichni nauky* [Bulletin of Zaporizhia National University. Philological sciences]. Zaporizhzhia. № 1. P. 44–48. [In Ukrainian]
 12. Hrozian N. F. (2012) Ukrainski frazeologizmy z komponentamy-somatyzmamy ruka, noha, oko u prozi Mykhaila Kotsiubynskoho [Ukrainian phraseological units with components-somatisms hand, foot, eye in the prose of Mykhailo Kotsiubynskiy]. *Uchenyye zapiski Krymskoho federalnogo universyteta imeni V. V. Vernadskogo. Filologicheskie nauki* [Scientific notes of the Crimean Federal University named after V. I. Vernadsky. Philological Sciences.]. Tom 25(64). №4, ch. 2. P. 403–407. [In Ukrainian]
 13. Stepanov Ye. M. (2015) Ukrainski zapozychennia v leksytsi ta frazeolohii rosiiskoho movlennia Odesy [Ukrainian borrowings in the vocabulary and phraseology of Russian speech in Odessa]. *Odeskyi linhvistychnyi visnyk* [Odesa Linguistic Bulletin]. Odesa : NU OIuA. Vyp. 6. T. 1. P. 99–104. [In Ukrainian]
 14. Khmara V. V. (2014) Zistavnyi analiz frazeolohichnykh odyntsi z komponentom «pleche» v skhidnoslovianskykh ta zakhidnohermanskykh movakh [Comparative analysis of phraseological units with the component «shoulder» in East Slavic and West Germanic languages]. *Odeskyi linhvistychnyi visnyk* [Odesa Linguistic Bulletin]. Vyp. 4. P. 287–290. [In Ukrainian]
 15. Khmara V. V. (2016) Somatichni frazeolohichni odyntsi z komponentom noha v skhidnoslovianskykh ta zakhidnohermanskykh movakh: zistavnyi aspekt [Somatic phraseological units with the component «leg» in East Slavic and West Germanic languages: a comparative aspect]. *Studia Linguistica*. №9. P. 464–473. [In Ukrainian]
 16. Moiseienko L. (2015) Somatyzmy v ukrainskii, nimetskii ta polskii movakh iz komponentom naimenuvannia «chastyna tila liudyny» [Somatisms in Ukrainian, German and Polish languages with the noun component «part of the human body»]. *Kyivski polonistychni studii* [Kyiv polonistic studios]. Kyiv : KNU im. Tarasa Shevchenka. T. 26. P. 410–415. [In Ukrainian]
 17. Chaienkova O. K. (2021) Somatichni frazeologizmy z komponentom «ruka» (na materialy ukrainskoi, turetskoi ta anhliiskoi mov) [Somatic phraseology with the «hand» component (based on Ukrainian, Turkish, and English materials)]. *Mova* [Language]. № 35. P. 202–208. [In Ukrainian]
 18. Potebnya A. (1881) Etimologicheskiiya zametki [Etymological notes]. *Russkiy filologicheskiiy vestnik* [Russian Philological Bulletin]. Varshava. Vol. VI. P. 143–155. URL : <https://www.prlib.ru/item/678427> [In Russian]
 19. Melnichuk A. S. (1968) Koren *kes- i ego raznovidnosti v leksike slavyanskikh i drugih indoevropeyskikh yazykov [The root *kes- and its varieties in the vocabulary of Slavic and other Indo-European languages]. *Etimologiya*. 1966 [Etymology. 1966]. Moskva : Izd-vo «Nauka». P. 194–240. [In Russian]
 20. Stovbur L. M. (2004) Evoliutsiia konfiksialnoi deryvatsii imennyka (formanty z materialno ne vyrazhenym druhym komponentom) [Evolution of the confixal noun derivation (formants with a materially unexpressed second component)]: dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01. Zaporizhzhia. 215 p. [In Ukrainian]

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- БерЛекс** Лексикон словеноросійський Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука ; надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 272 с.
- Б-Н** Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук. Київ : Наукова думка, 1966. 423 с.
- ГоловМатСл** Головацький Я. Ф. Матеріали для словаря малорусского нарѣчя. *Дзедзелівський Й. О., Ганудель З., Головацький Я. Ф. Словник української мови. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Т. 10. Пряшів, 1982. С. 311–612.
- Гр** Словарь української мови / збір. ред. журн. «Киевская старина». Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.
- ДобрЄ** Добрилове Євангеліє 1164 року / відп. ред. В. В. Німчук, упор. Ю. В. Осінчук. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. 804 с.
- Енеїда-1798** Енеїда на малоросійській языкъ перелиціованная И. Котляревскимъ. Санктпетербургъ, 1798. Ч. I–III.
- Енеїда-1842** Виргиліева Энеїда, на малоросійській языкъ переложенная И. Котляревскимъ. Харьковъ, 1842. Ч. I–VI.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови / за ред. О. С. Мельничука : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.

- Ж** Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник. Львів : Друкарня товариства ім. Т. Шевченка, 1886. Т. 1–2. 1117 с.
- Изб 1076** Изборник 1076 года / изд. подгот. Гольштенко В. С., Дубровина В. Ф. и др. Москва : Изд-во «Наука», 1965. 1089 с.
- ИвШум** Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник. Київ : ТОВ «Видавництво «Обереги»», 1918. 524 с.
- ІлСл** Слово о законѣ и благодати Илариона. *Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона.* Київ : Наукова думка, 1984. С. 78–96.
- ЛГВ** Галицько-Волинський літопис. *Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись.* Москва : Изд-во восточной литературы, 1962. Т. II. С. 715–938.
- ЛЗК** Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко та В. В. Поліщук. Луцьк, 2013. 736 с.
- ЛО** Лѣкарства описаніє, которимы бѣ(з) мѣ(ди)ка в дому всѣхъ поратоватисѣ моглеть. *Лікарські та господарські порадики XVIII ст.* / підгот до вид. В. А. Передрієнко. Київ : Наукова думка, 1984. С. 17–91.
- ЛОспУмысл** Лѣкарство на оспалый оумыслъ чоловічій : у 3 т. / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, Н. П. Боднар та ін. Житомир, 2017. Т. 2. 360 с.
- МатТимч** Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / підгот. до вид. В. В. Німчук та Г. І. Лиса : у 2-х книгах. Київ-Нью-Йорк : Преса України. Кн. 1–2.
- МРУС** Кисільов В. Ф. Медичний українсько-російський словник. Київ : НАН України, 2008. Вип. III. 172 с.
- ПВЛ** Повесть временных лет. *Полное собрание русских летописей, Издаваемое Постоянною Историко-Археологической Комиссией Академии Наук СССР. Томъ первый. Лаврентьевская летопись.* Вып. 1. Издание второе. Ленинград : Издательство Академии Наук СССР, 1926.
- РоманХмельн** Лист полковника Андрія Романенка та сотника чигиринського Тимоша (Хмельниченка) до панотця с. Симонова. *Шахматов Ол., Кримський Аг. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XIII в.в.* Київ : Видавниче тов-во «Друкар», 1922. С. 180.
- РУМедГалин** Російсько-український медичний словник : матеріали до української медичної термінології / ред. комісія: проф. О. В. Корчак-Чепурківський (голова) та ін. ; упоряд. д-р мед. М. А. Галин; Київський губернiальний відділ охорони народного здоров'я, Підрозділ медичної та санітарної просвіти. Київ, 1920. 144 с.
- РУСТПГ** Дубняк К. Російсько-український словничок термінів природознавства і географії. Кобеляк, 1917. 40 с.
- СБТ** Паночіні С. Словник біологічної термінології. *Матеріали української термінології та номенклатури.* Т. IV. Харків : Радянська школа, 1931. 89 с.
- СДЯ** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р. И. Аванесов. Москва : Русский язык, 1988–2008. Т. 1–7.
- Слав** Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинській. *Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського* / підгот. до вид. Німчук В. В. Київ : Наукова думка, 1973. С. 423–540.
- СлРЯ** Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва : Наука, 1975–2011. Вып. 1–29.
- СПТ** Полонський Х. Словник природничої термінології. (Проект). Київ : Держ. вид-во України, 1928. 262 с.
- Ср** Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург, 1843–1912. Т.1–3.
- ССУМ** Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2-х т. Київ : Наукова думка, 1977–1978.
- СУМ XVI–п.п.XVII** Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Львів, 1994–2006. Вип.1–17.
- Ум-Сп** Словарь російсько-український / уклад. М. Уманець і А. Спілка. Львів : НАН України, 1893–1898. Т. I–IV.
- Четья 1498** Четья мінея 1489 року. Зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 301. ЦАМ КДА. № 415 л.)
- ЭССЯ** Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. Вып.1–40. Москва : Наука, 1974–2012.
- Berneker** Berneker E. *Slavisches etymologisches Wörterbuch* / 1: A – L. Heidelberg : Winter, 1908–1913. 760 S. URL : <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&l=ru&bandnummer=bsb00090019&pimage=0&v=2p&nav=>